

ANDERS BYLANDER

En moralens brobyggare

”Utvecklingen går mot moralisk, politisk och estetisk idioti.” Formuleringen är Alf Nymans, men diagnosen ställdes av den svenske filosofen Allen Vannerus i boken ”Livsvärdena”, utgiven 1933. Hans analys av tidsandan, så träffsäker under det tidiga trettioåret, kunde lika gärna ha varit skriven i vår tid. Relativism och nihilism breder ut sig, men samlevnaden fordrar att vi hävdar absoluta värden, som ej kan ifragasättas. ”Just frånvaron av kosmiska mål är det fulla oförnuftet i största möjliga stil”, skriver författaren. Genom hela sitt författarskap framträder denne outsider inte bara som en lyhörd empiriker utan också som mycket medveten moralist. Verksam under en tid då spekulation sågs över axeln av de analytiska filosoferna, fick Vannerus aldrig något stort genomslag. Han är förvisso inte är känd för en bredare allmänhet nu, och var det inte på sin egen tid heller. Ändå var han en väl profilerad och synnerligen produktiv svensk filosof, ”efter Boström vår ende systemskapare i stor stil”, som Alf Nyman skrev 1935. Den 28 november 1946 gick han ur tiden. Det är en idehistorisk paradox att hans tankar och böcker femtio år senare är i stort sett okända utanför bibliotekens kryptor. Hans tankegångar möter nämligen de tidlösa frågorna i vårt eget sekels blodiga kontext. Det är först som sist etiken det gäller. Även om determinismen velat göra rent hus med alla andliga värden, tar den moraliska människan ställning för en andlig verklighet ”som om det andliga innehåll, vilket utgör hennes patos, vore det enda i världen, som är väsentligt (”Etiska tankegångar”, 1922).

1. Mannen

Född 1862 i Ekshärad var Vannerus värmlänning. Fadern, kapten på regementet, dog när gossen var fyra år. Allen växte upp hos släktingar

vid den vackra sjön Glafsforden. Han studerade sedan filosofi i Uppsala, där Vitalis Norström vunnits för den boströmska personlighetsfilosofin. Själv tog Vannerus inga djupare intryck av Boström, men anammade den så populära naturalismen och utvecklingsläran, främst i Herbert Spencers tappning. Han intresserade sig också för John Stuart Mill, Rudolf Lotze och Wilhelm Wundt. Det var för den tiden radikala tongångar. Liberalismen framstod som vetenskapligt legitimerad av utvecklingen inom biologin, och ingen hade vid denna tid en aning om de nattsvarta erfarenheter som några decennier senare skulle förknippas med socialdarwinismen. På 1880-talet räknade Allen Vannerus bland sina vänner Mauritz Hellberg, som senare blev liberal politiker, och journalisten Yngve Svartengren. Det sägs att han på morgnarna läste högt för dem ur Spencers "Utvecklingslära".

Han blev fil dr 1890 på avhandlingen "Om erfarenheten, en kunskapsteoretisk studie", som går i empiristisk riktning. Så långt var han ett barn av sin tid. Därefter skulle han utveckla stor individualism och vetenskaplig integritet. Han sökte sig till vitt skilda fält av akademisk verksamhet i ett sökande som gällde humanism och generella perspektiv på människans värld.

Det märktes snart att vetenskap för denne sörpling inte var liktydigt med karriär. Vannerus enda akademiska lärartjänst var som docent vid Göteborgs högskola 1901–02. Därefter var han ammanuens i Kommerskollegium 1906–24. Han var en filosofins gentleman, något han delar han med storandar som Spinoza, Schopenhauer och Kierkegaard. Livet igenom engagerade honom mänsklighetens ödesfrågor, och det är fres-tande att dra paralleller med Bertrand Russell eller Georg Henrik von Wright.

2. *Metafysikern*

Att Vannerus från början var naturalist är föga märkligt vid en tid då utvecklingslärorerna firat triumfer på världsmarknaden och Büchners "Kraft und Stoff" hotade bli var mans bibel. Vannerus insåg att naturalismen aldrig ensam kan förklara den mänskliga kulturen. Med början omkring 1910 lägger han – man frestas säga plötsligt – i en lång rad skrifter fram argument för en värdeidealism som skall förklara och skydda de djupast mänskliga intressena.

Saken är egentligen den, att naturen, fattad i rent naturalistisk be-

märkelse, är det själ- och andelösa, men där själ och ande icke finnas, där finnes ej heller förnuft, och där detta senare saknas, där lysa även sådana facklor som ändamål, värde och idealism genom sin frånvaro" ("Naturalism och andligt liv", 1928).

Vannerus utgår från det mänskliga förnuftet, den aktiva intelligens som ordnar och värderar tingen i sin värld. Då blir värdena nödvändiga. "Utan värde intet mål, och utan mål ingen vilja" ("Livsvärdena", 1933). En materiell och mekanisk natur kan inte användas som rättessnöre utan att ödelägga hela civilisationen.

Den ontologi för vilken Vannerus blivit hågkommen är närmast en variant av den på kontinenten spridda psykofysiska realismen eller parallellteorin. Han driver den i pluralistisk riktning. Tanken går till Leibniz och Ernst Mach, men man får inte glömma att Vannerus kommit hit på egna förtjänster. Han gör ingen hemlighet av att metafysiken har rättmätiga anspråk på filosofins krona. I opposition mot de framryckande nypositivisterna hävdar han att vi måste gå bakom det sinnligt givna och välkomna transcendensen. Och hur motiverar han sin inopportuna hållning? Jo, med ett postulat; att "fakta visa utöver sig själva mot transfaktiska grunder, vilka betinga dem och varmed de stå i realsammanhang" ("Systemfilosofi", 1931). Eftersom den krassa materialismen inte är något annat än en konstruktion av sinnesdata, tvekar Vannerus inte att tala om den "objektiva andliga verkligheten". Det naturalistiska eller mekaniska måste balanseras med ändamålstanken. "Att vara människa kan anses vara att vara teleologiskt inriktad och verksam" ("Naturalism och andligt liv", 1920/28). Här stämmer han in i en månghövdad talkör; världen är "viljans rike" (Wilhelm Wundt), "värdenas värld" (Rudolf Lotze), "ändamålets rike" (Immanuel Kant).

Den förgängliga tillvaron består enligt Vannerus av eviga, oföränderliga substans-element som genomgår tre stadier; materiellt, psykiskt och andligt. En kosmisk utveckling leder från ett förvärldsligt stadium, över det nuvarande till ett eftervärldsligt. Värden som vi känner den kommer alltså att förgå.

Det som ledde Vannerus till hans livsprojekt, försöket att kartlägga förhållandet mellan kropp och själ, materia och medvetande, vetenskap och religion, var långtifrån någon kristen eskatologi. I stället var det Wilhelm Wundts experimentella psykologi och hypotesen om ett

parallellt förhållande mellan själ och kropp. Det idealistiska perspektivet, som utmanar den mekanistiska världsbilden, förefaller inspirerad av den likaledes tyske tänkaren Rudolf Lotzes väsenslära. Ståndpunkten innebär kritik av både Hägerström och Norström. Vannerus instämmer med Hans Larsson, att naturalismen representerar en sida av verkligheten som aldrig kan "fullständigt avdankas". Samtidigt framhålls att Vitalis Norström "bekämpat naturalismen under impulsen av ett upprört patos, som tagit sig stundom storartade uttryck".

Vannerus tänker sig en verklighet med både en materiell och en andlig sida. Människan avslöjar själv att materialismen är otillräcklig; som ren naturvarelse är hon inte ens begriplig. Det mest typiska för oss är just förmågan att handla med osynliga mål för ögonen, utan hänsyn till eller i direkt strid med det naturligen förväntade. Detta gör att Vannerus allt oftare vänder sina blickar mot den praktiska filosofins område; värdeteori, etik, estetik, rätts- och religionsfilosofi. Historien igenom har den teoretiska filosofin, som sysslar med kunskapsteori och metafysik (ontologi), haft initiativet, egentligen utan andra skäl än att den utsträckta, synliga världen för våra fysiska sinnen tycks föregå värden och värderingar som utgår från medvetandet. Denna tradition har implikationer som Vannerus tidigt ifrågasatte.

Denne värmlänning gav sig nämligen i kast med allt, även med de resultat som den teoretiska fysiken sedan länge framburit. Han skrev om Albert Einstein och Max Planck, om Werner Heisenberg, Erwin Schrödinger och James Jeans. Deras teorier ställer hans filosofi på dess spets. Naturalismens teoretiska anspråk har ännu makt över idealisten. Han tvekar att dra samma slutsatser som senare New Age och t ex den nu verksamme Paul Davies, att världsalltet mera liknar en tanke än en sak, att livet är ett andligt äventyr. Den gamle spencerianen kan inte riktigt bestämma sig för om värdena och medvetandet är autonoma eller icke. Överlever vi den kosmiska natten?

Ända utnyttjar han rönen till att betona att värdeteorin äger en särställning och är oundgänglig för allt mänskligt liv. Den all materialism kännetecknande determinismen är här bannlyst, liksom de vatten-täta skotten mellan teoretisk och praktisk filosofi. Boskillnaden mellan världen och värdena är provisorisk. Filosofins ihåliga duo kunskapslära och metafysik förvandlas av värdefilosofin till en trio – och musiken smälter samman till ett helt. Liksom senare Emmanuel Lévinas ifrågasätter han alltså ontologins (totalitetens) dominans och anspråk på

sakligt företräde. Han går inte lika långt som den framlidne professorn vid Sorbonne, men det är åtminstone likgiltigt om "superpositionen" tillerkänns den materiella sanningen eller värde läran, livsvärdenas vetenskap. Redan de tidiga verken visar på umgänge med kantianska tankegångar, och Kant själv menade ju att det praktiska förnuftet, ändamålets rike, är överordnat det teoretiska. Nietzsche såg i moralen världsbildens kärna. Pliktkänslan, viljan till högre ändamål, ger en tydligare uppfattning om världens innersta natur än en materiell sanning.

Vannerus planerade noga sitt andliga äventyr och kunde därför vara det trogen livet igenom. Faktum är att väldigt mycket av Vannerus penna är från tiden efter att han fyllt femtio och hälften från vad som måste betraktas som framskriden ålder; de aktivaste åren tycks ha varit mellan 65 och 75 år!

3. *Värdeidealisten*

Vannerus höll hela tiden stånd mot gängse tänkesätt. Det har hävdats att han var ateist i filosofin, och det får uppfattas som att han inte funnit några hållbara teoretiska argument för Guds existens. Alf Nyman (1935) antyder att denna hållning var en eftergift åt forskarens allmänna försiktighet. Vannerus anar över hela den mänskliga scenen närvaron av objektiva värden av apriorisk eller transcendent karaktär, men tvekar att säga det rent ut.

När han talar om en andlig verklighet är det alltså det mänskliga projektet han avser. Nyman skriver att den naturalist som tidigt gjorde upp med Boström, också såg behovet av ett idealistiskt komplement växa fram till en guldkantad naturalism, där guldkanten med åren blivit allt bredare: Så kan man förvisso tolka orden i "Värdeidealism" (1914) resp "Livsvärdena" (1933):

Härvid kan förhållandet mellan kunskap och värde komma att fullständigt omkastas, så att kunskapen icke i främsta rummet blir kunskap, utan ett värde. Inom värde läran kommer nämligen allt att till sist te sig ur värdesynpunkt, och naturligtvis bli då äfven kunskapen öfverhufvud och vetenskapen i synnerhet föremål för värdering och uppskattning (1914).

Was sollen wir tun? – för att fråga med Kants ord. Svaret är självklart beträffande sitt allmänna innehåll. Vi böra naturligtvis –

trots allt – sträva efter att bli värdesubjekt i så hög grad som möjligt och i enlighet därmed även söka genomföra värdeidealismens princip inom samtliga livsfält i vår värld ...” (1933).

Så framväxer bilden av en samvetsgrann sanningssökare och humanist. Hos honom växer kunskapen och visionerna sida vid sida, utan att missprydas av otålighet eller pragmatism.

Vid en tid när den empiriska naturforskningen allmänt ansågs ge mandat åt positivismen, höll Vannerus tappert stånd. Han skydde standardsvaren – och dagsländorna. Följaktligen vände han sig mot Axel Hägerströms värdenihilism, liksom mot Vitalis Norströms religiösa filosofi. I stället prövade han ett perspektiv från vilket de motstridiga anspråken kunde förenas. Han fann i systemtanken en väg att skapa den hierarki som restlöst kan ta sig an hela den iakttagna verkligheten, såväl ”andligt” som ”materiellt”. Utgångspunkten måste härvidlag vara den gängse vetenskapens empiri, men etiska, estetiska och religiösa försanthallanden får inte bara avfärdas som subjektiva, ovetenskapliga. Konstnärliga och moraliska bedömningar avslöjar ofta en intersubjektiv verklighet som spänner över all mänsklig verksamhet, från den personliga och samlevnadssfären till den offentliga kulturen.

När den vittfamnande monisten gick bort, lämnade han sitt livsverk naturligen ofullbordat. Empirisk vetenskap är alltid provisorisk; det gäller bara att energiskt arbeta på en så bra bild av världen som möjligt. Även så synes Allen Vannerus livet igenom ha varit trogen sin devis ”Lef och gestalta lifvet så, att det resulterar i ett värdemaximum!”